

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЛЬОТНИЙ КОЛЕДЖ**

**Циклова комісія соціально-гуманітарних, філологічних дисциплін
та фізичної підготовки**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Соціологія»
вибіркових компонент
освітньо-професійної програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
272 Технічне обслуговування та ремонт повітряних суден і авіадвигунів

за темою 3 – *Соціальний контроль, девіація, конфлікт*

Вінниця 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від _30.08.2023_ № _7_

СХВАЛЕНО

Методичною радою
Кременчуцького льотного
коледжу Харківського
національного
університету внутрішніх справ
Протокол від _28.06.2023_ № _1_

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від _30.08.2023_ № _7_

Розглянуто на засіданні циклової комісії соціально-гуманітарних,
філологічних дисциплін та фізичної підготовки, протокол від 28.06.2023
_№_1_

Розробник: викладач циклової комісії соціально-гуманітарних, філологічних
дисциплін та фізичної підготовки, спеціаліст вищої категорії Хомяк О.В.

Рецензенти:

1. Викладач Кременчуцького національного університету
ім.М.Остроградського, к.пед.наук, доц., доцент кафедри психології,
педагогіки та філософії Сошенко С.М.
2. Викладач циклової комісії соціально-гуманітарних, філологічних
дисциплін та фізичної підготовки Кременчуцького льотного коледжу
ХНУВС, доктор філософії, викладач вищої категорії Кірюхіна М.В.

План лекції

1. Сутність соціальної девіації.
2. Теорії, причини і види девіантної поведінки.
3. Попередження соціальних девіацій та соціальний контроль.
4. Сутність, природа та структура соціального конфлікту.
5. Функції, типологія та стадії розвитку соціальних конфліктів.

Література:

Основна:

1. Волович В.І. Соціологія: підручник. Київ : ЦУЛ, 2020. 808 с.
2. Геращенко Т.Г. Соціологія: навчальний посібник. Суми : Університетська книга, 2011. 157 с.
3. Горлач М., Кремень А., Волович В. Соціологія : підручник. Київ : ЦНЛ, 2019. 808 с.
3. Кузьменко Т.М. Соціологія: навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 320 с.
4. Левченко К. Гендерне тяжіння: виклики та рішення. Київ : Фоліо, 2019. 320 с.
5. Лукашевич М.П., М.В. Туленков. Соціологія. Основи загальної. Спеціальної та галузевих теорій: підручник. Київ : Каравелла, 2018. 544 с.
6. Титаренко О.О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, 2020. 210 с.

Допоміжна:

1. Гідденс Е. Соціологія. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
2. Захарченко М.В., Погорілий О.І. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). – К., 1993.
3. Поппер Карл. Відкрите суспільство та його вороги. – К., 1994.
4. Дворецька Г.В. Соціологія : навч. посібник. – 2-е вид. перероб. і доп. – К. : КНЕУ, 2002. – 472 с.
5. Тофлер А. Третя хвиля. – К.: Всесвіт, 2000. – 480 с.
6. Якуба Е.А. Соціологія: Навчальний посібник для студентів. – Харків: Константа, 1995. – 192 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. Українські підручники онлайн: Соціологія [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://pidruchniki.ws/sotsiologiya/>
2. Черниш Наталія. Соціологія: курс лекцій [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.sociology-lnu.org.ua/resursy.files/Chernysh_Soc_04.pdf
3. Сокурянська Л. Г. Вступ до соціології : навч. посібн. / Л. Г. Сокурянська. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – 260 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sociology.kharkov.ua/socio/docs/metod_books/vstyp_do_sociology.pdf.

4. www.uceps.com.ua/ukr/all/sociology (Архів соціологічних даних Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, м.Київ).
5. www.i-soc.com.ua (Домашня сторінка Інституту соціології НАН України).
6. www.journal@socnet.kiev.ua (Домашня сторінка часопису «Соціологія: Теорія, методи, маркетинг»).
7. URL: <http://socd.univ.kiev.ua> (Факультет соціології та соціальної психології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка)

Текст лекції

1. Сутність соціальної девіації

Слово девіація походить від лат. *deviatio* – відхиляюся. Воно означає відхилення від норми. Відтак для розуміння цього явища слід усвідомити те, що є соціальною нормою. Соціальна норма (від лат. *norma* – зразок) – це вимоги, побажання і очікування відповідної поведінки, яка схвалюється суспільством. Функціонування соціальних норм визначається об'єктивною необхідністю в упорядкуванні суспільних відносин. За допомогою норм суспільство, окремі спільноти, групи регулюють, контролюють, оцінюють та спрямовують поведінку громадян. Соціальні норми формуються на підставі соціальних цінностей. Вони виражаються в уявленні людей про належну, припустиму, можливу, бажану, прийнятну і, навпаки, про небажану, неприйнятну, неприпустиму поведінку. На відміну від правових норм, які закріплені в Конституції та інших законах, соціальні норми можуть передбачати правила поведінки, які не закріплені правовими актами держави. Це звичаї, традиції, етикет, манери, поведінка тощо. Відповідно соціологія поділяє соціальні норми на норми-правила і норми-очікування. Норми-правила – це основні механізми, що регулюють і скріплюють суспільне життя, які обов'язкові до виконання, і їх порушення веде за собою суворе покарання з боку держави. Норми-очікування – це правила, які регулюють поведінку індивідів в соціальних групах, контролюються з боку останніх, а їх порушення не приводить до суворого покарання.

Соціальні норми забезпечують стабільність суспільства, його нормальне відтворення, захист від зовнішніх та внутрішніх загроз. Вони інтегрують, впорядковують, підтримують суспільство у життєздатному стані, регулюють увесь спектр суспільних відносин. Соціальні норми охоплюють практично всю сукупність соціально значущих актів поведінки. Норми права при цьому закріплюють лише найбільш суттєві з соціальних норм. Відтак соціальною девіацією є вчинки, діяльність людей, соціальних груп, які не відповідають встановленим у даному суспільстві нормам та визнаним стандартам поведінки. Девіантна поведінка – це практичний прояв соціальної девіації, це поведінка, що не відповідає суспільним цінностям і нормам, як

моральним, так і правовим. Тривалий час термін «соціальна девіація» пов'язували здебільшого з кримінальними явищами — злочинами, алкоголізмом, наркоманією, проституцією тощо. Таке уявлення склалось внаслідок того, що, крім соціології, проблему соціальних відхилень у прикладному плані вивчають такі дисципліни як кримінологія, правова статистика тощо. При цьому виникає запитання: чи лише такі явища можна назвати соціальним відхиленням? Адже загалом девіантною поведінкою можна вважати, наприклад, героїзм, надприродну працьовитість або абсолютну відданість будь-чому. Саме соціологія виявляє найзагальніші причини і наслідки девіації, її впливу на розвиток соціальних процесів, вказує шляхи раціонального контролю, запобігання та ліквідації наслідків такої поведінки за допомогою соціальних, економічних та політичних заходів.

Визначаючи категорію девіації, слід враховувати, що це явище може мати як індивідуальний, так і суспільний характер. У першому випадку це вчинки, дії людини, що не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам. У другому, девіація — це соціальне явище, виражене у масових формах людської діяльності, яке не відповідає офіційно встановленим нормам. Якщо значна частина індивідів не бажає дотримуватись загальних норм, виникає аномія — стан суспільства, в якому значна частина його членів, знаючи про існування зобов'язальних норм, ставиться до них негативно або байдуже. Така ситуація виникає внаслідок різких змін в соціальній структурі, наприклад, під час або внаслідок економічних та суспільно-політичних катаклізмів та криз. Тобто соціальні відхилення — це не випадкові факти, а процеси, які підпорядковані певним закономірностям, набули певного поширення у суспільстві або виявляють тенденцію до цього. У той же час визначення певного вчинку або явища як девіації є проблемним завданням, оскільки соціальні норми, відповідність або невідповідність яким є головним критерієм девіантності вчинку, поведінки або явища, подекуди можуть бути не виправданими і зумовлювати розбіжності в оцінках. Найяскравіші приклади девіації — нелюдські вчинки, які однозначно викликають засудження (вбивства, зґвалтування тощо). Але навіть вбивство може бути виправдано, наприклад, на війні. Крім того, власне соціальні норми, порушення яких визначає ступень девіантності поведінки, з часом змінюються (наприклад, ставлення до курців, яких сьогодні, на відміну від минулого століття, ототожнюють з наркозалежними).

Інша проблема полягає у визначенні девіації, пов'язаної з невизначеністю поведінкових сподівань. Наприклад, перехід через проїжджу частину вулиці є офіційно забороненим, але водночас це дуже поширений тип поведінки, який вважається напівлегальним доти, доки не спричиняє аварій транспорту або ушкодження пішоходів.

Нарешті, якщо правила чи норми поведінки сформульовані нечітко, серед громадян можуть виникнути розбіжності щодо їх тлумачення та дотримання. В

суспільстві вчинок або навіть явище можуть сприйматись як девіантна поведінка з погляду однієї людини і як норма з точки зору іншої. У таких випадках важливо з'ясувати і враховувати реакцію на різноманітні види поведінки людей – осіб, з якими та чи інша людина спілкується щодня і які саме визначають критерії девіантності поведінки цієї особи. Важлива також позиція організацій чи органів влади, що контролюють поведінку людини. Всі ці чинники (релятивна природа девіації, невизначеність очікувань, розбіжність у питаннях про норму) свідчать про складність визначення критеріїв соціальної девіації за певних обставин. Проте деякі типи поведінки майже завжди вважаються девіантними. Це стосується не лише тих девіацій, які кваліфікуються як злочини карним законодавством. Наприклад, відмова від власних малолітніх дітей або відмова розмовляти з іншими людьми протягом тривалого часу (якщо це не зумовлено релігійними мотивами) завжди вважається девіантною поведінкою.

2. Теорії, причини і види девіантної поведінки

Соціологія девіантності і соціального контролю (девіантологія) тривалий час перебувала на периферії соціологічної науки. Такий стан речей склався внаслідок двох причин. По-перше, від початку свого існування соціологія вбачала у суспільстві єдино можливий інститут цивілізованого існування людства, що прагне до безперервного прогресу. Звичайно, визнавалось існування деяких вад і проблем суспільного буття. Проте соціологам було психологічно важко відверто визначити такі явища як злочинність, наркоманію та алкоголізм, проституцію та самогубства як предмет дослідження і, таким чином, визнати ці явища невід'ємною і природною складовою суспільства. По-друге, монополією на дослідження соціальних девіацій тривалий час володіла криміналістика та деякі інші юридичні науки, представники яких вважали, що соціологія не здатна повною мірою дослідити комплекс проблем, пов'язаних з соціальними девіаціями, і запропонувати шляхи їх вирішення. Так, наприклад, представники кримінології, яка фактично є соціологією злочинності, вважають свою науку цілком самостійною і досі заперечують її належність до соціологічного співтовариства.

У другій половині XX ст. тема девіантності у багатьох розвинутих країнах почала все частіше розглядатись у суспільному контексті, а проблеми соціального контролю змістились з поля наукових дискусій і пошуків у сферу боротьби із соціальними девіаціями та їх попередженням. Аналіз постіндустріального суспільства довів безпосередній зв'язок і взаємозумовленість соціуму та різноманітних проявів соціальної девіації. Феномен соціальної девіації вивчається соціологією вже тривалий час, проте досі немає єдиної думки щодо причин походження та природи девіації. Загалом в соціології вироблені такі теоретичні підходи до вивчення соціальних девіацій: біологічні, психологічні та власне соціологічні.

Початок біологічному підходу поклав італійський лікар-психіатр Ц. Ломброзо. Він розробив теорію, відповідно до якої існував зв'язок між девіантною (кримінальною) поведінкою та певними фізичними особливостями індивіда. Він стверджував, що люди від народження, за своїм біологічним складом схильні до визначених типів поведінки. «Кримінальний тип» він вважав поверненням до ранніх стадій людської еволюції, ознаками чого є нижня щелепа, що виступає вперед, знижена чутливість до болю тощо. Також Ц. Ломброзо розглядав як девіацію аномально визначні інтелектуальні та художні здібності (талант, геніальність), вважаючи їх проявом психічних захворювань.

Біологічні концепції походження соціальних девіацій були популярні на початку ХХ ст. На їх основі навіть сформувалась так звана антропологічна школа права. Проте пізніші дослідження поступово відтіснили біологічні концепції на периферію науки. Останнім часом біологічне трактування девіації зосереджено на ДНК-аномаліях.

Психологічний підхід, як і біологічний, тісно пов'язаний з аналізом кримінальної поведінки. У минулому дослідники, намагаючись знайти психологічне пояснення девіації, наголошували на важливості аналізу таких загальних станів як «розумові дефекти», «дегенеративність» та «психопатія». Кримінологи намагались знайти наукові методи визначення зв'язку між певним станом людини та кримінальною поведінкою.

Психоаналітики запропонували теорії, які встановлювали зв'язок між девіантними вчинками і широким колом психологічних проблем. Останнім часом у світовій соціології біологічним та психологічним поясненням девіації приділяється менше уваги. Пізніші теорії роблять акцент на характері суспільства і досліджують, як суспільство сприяє або запобігає виникненню та збереженню девіацій. Новітні соціологічні теорії все частіше критикують існуючий соціальний устрій і наполягають на необхідності перетворення не окремих людей, а суспільства в цілому.

Власне соціологічні концепції девіантної поведінки поєднують загальне визнання причин девіації, впливу на людину різноманітних соціальних факторів, а саме: відсутність норм, розрив між цілями суспільства та засобами їх досягнення (теорії аномії); культурні цінності, що спонукають людей до девіантної поведінки (культурологічні теорії); наявність тих, хто оцінює людину з точки зору девіації (теорія «навішування ярликів»); розроблення законів як джерела суспільного конфлікту (радикальна кримінологія) тощо. Досвід дослідження соціальних девіацій свідчить про те, що пояснити девіантну поведінку на основі лише одного підходу або концепції неможливо. В основі феномену соціальної девіації лежить сукупність багатьох соціальних та психологічних факторів.

Об'єктами дослідження в соціології девіантної поведінки виступають види відхилень:

- *культурні та психічні*. Культурні відхилення – відхилення поведінки певної соціальної спільноти від прийнятих у суспільстві норм культури. Прикладом є молодіжні субкультури з яскраво вираженою девіантністю, як-от футбольні

уболівальники, скінхеди, хіпі. Психічні девіації зумовлені психічними відхиленнями, які виражаються в особистісній дезорганізації – сексуальні відхилення, алкоголізм, наркоманія тощо. Проте особистісна дезорганізація не єдина причина девіантної поведінки. Подекуди психічно хворі особи можуть дотримуватись правил та норм суспільства. Дослідженням таких девіацій займається як соціологія, так і психологія;

- *індивідуальні та групові*. Індивідуальні відхилення – це недотримання індивідом норм суспільства, групові – підпорядковане положення члена девіантної групи щодо її субкультури. Прикладом можуть бути члени організованих кримінальних угруповань або підлітки з неблагополучних родин, що мешкають переважно на вулиці і мають свої «моральні кодекси», «закони» і культурні норми;

- *первинні та вторинні*. Під первинним відхиленням розуміють поведінку особистості, яка відхиляється, але в цілому відповідає загальновизнаним культурним нормам і до деякого часу не кваліфікується як соціально девіантна. Вторинними називають такі відхилення від існуючих у групі норм, що соціально визначаються як девіантні.

Девіантність поведінки завжди оцінюють з точки зору культури, усталеної в суспільстві, тому важливим критерієм аналізу девіантної поведінки є її поділ на культурно схвалювану та культурно засуджувану. Соціально схвалювану девіантну поведінку зумовлюють такі якості індивіда, як: - надінтелектуальність, що може розглядатись як спосіб поведінки, який приводить до соціально схвалюваних відхилень лише в разі досягнення обмеженого числа соціальних статусів – переважно діяльність у сфері науки або культури; - особливі схильності, які сприяють виявленню унікальних якостей у дуже вузьких, специфічних галузях діяльності; - надмотивація, що часто служить компенсацією за утиски і переживання, перенесені в дитинстві та юності, і мотивує загострене прагнення до самореалізації; - особистісні якості – риси і властивості характеру, що сприяють надзвичайному розвитку особистості та досягненню нею соціальних вершин. Здебільшого суспільство заохочує і винагороджує соціальні відхилення, що виявляються у вигляді високої соціальної активності та неординарних досягнень, спрямованих на розвиток загальновизнаних суспільних цінностей. Порушення ж моральних норм та законів завжди кваліфікується як культурно засуджувальні девіації, які унормовані і караються.

Соціальні відхилення можуть бути класифіковані за кількома принципами, які відображають усю їх різноманітність та визначають шляхи впливу на них. Найпоширенішим є поділ відхилень залежно від типу порушеної норми (право, мораль, правила спілкування тощо). При цьому негативні відхилення поділяються на злочини та інші правопорушення (адміністративні, цивільні, трудові, фінансові тощо), аморальні вчинки. Практичне значення цієї класифікації полягає у тому, що від неї залежить, які саме санкції та процедури вияву та покарання винних застосовуються.

Інша класифікація базується на прийнятті чи запереченні індивідом цілей суспільства та соціально схвалених засобів їх досягнення (Р. Мертон). Відповідно до неї *конформізм* означає згоду з цілями суспільства та застосування законних засобів їх досягнення; *інновація* – погодження з цілями, але заперечення загально визнаних засобів їх досягнення з одночасним пропонуванням альтернативних засобів; *ритуалізм* пов'язаний із запереченням цілей при визнанні засобів; *ретритизм* виникає, коли індивід водночас відкидає і соціально схвалені цілі, і засоби їх досягнення.

Класифікувати соціальні девіації можна також за елементами внутрішньої структури: - за суб'єктом девіантної поведінки виділяють поведінку індивідуума, що відхиляється від норми, громадян, посадових осіб, неформальних соціальних груп; - за об'єктом девіантна поведінка може бути віднесена до різних сфер суспільного життя, до різної соціальної спрямованості (життєвих цінностей, інтересів особистості, соціальної групи чи суспільства в цілому), до конкретних цінностей та інтересів як до безпосередніх об'єктів правопорушень або кримінальних вчинків (життя, здоров'я, майно тощо); - за об'єктивною стороною виділяють соціальні відхилення, що здійснюються шляхом діяльності або бездіяльності і таким чином сприяють виникненню конкретних шкідливих наслідків; - за суб'єктивною стороною девіантна поведінка характеризується різною мотивацією, різними цілями, різним ступенем передбачення та бажання можливих наслідків.

3. Попередження соціальних девіацій та соціальний контроль

Боротьба з соціальними девіаціями та їх профілактика – природна функція суспільства яка здійснюється засобами соціального контролю. Соціологія девіантності виробила два основних теоретичних підходи до проблеми здійснення соціального контролю та боротьби з девіаціями. Представники першого вважають, що більшість засобів соціального контролю та профілактики ґрунтується на емоціях, ілюзіях та догмах, а не реальних закономірностях соціальних процесів. Як правило, найбільш результативними засобами боротьби з соціальними девіаціями виявляються, на їх думку, заборонно-репресивні заходи.

Всередині ХХ ст. у соціології девіантності сформувалась протилежна течія, представники якої наголошували на неадекватності і неефективності традиційних репресивно-заборонних заходів. Т. Матисен навіть констатував «кризу покарання», яка, на його думку, полягала у наступному: якщо покарання неефективне як реакція на злочин, то воно тим більш неефективно як засіб протидії соціальним девіаціям. Це зумовило появу і розвиток таких некаральних засобів профілактики соціальних девіацій, як електронне спостереження замість позбавлення волі, *community policing* – взаємодія комунальної поліції з населенням мікрорайону. Все більш популярними серед західних соціологів стає ставлення до певних різновидів девіації як до соціальних конструктів. Прихильники цього підходу вважають, що влада, політичний режим,

суспільна думка, ЗМІ конструюють злочинність, наркоманію, корупцію та інші подібні явища, які насправді не мають онтологічної реальності. На їх думку, в реальному житті не існує жодного з названих феноменів, які б за своїм змістом були б природно негативними: куріння наркотичних сумішей легалізоване у деяких країнах Європи, споживання алкогольних напоїв вважається злочином у мусульманських країнах, куріння тютюну каралось смертною карою у середньовічній Іспанії; в СРСР злочином вважалась підприємницька діяльність та комерційне посередництво – основа сучасної економіки; навмисне вбивство може бути подвигом у разі, якщо це вбивство ворога на війні, або ж юридично і морально нейтральним, якщо воно скоєно у межах необхідної самооборони. У межах цього підходу великого значення набуває вивчення суб'єктів, мотивів, механізмів та наслідків конструювання. Іншим напрямком у трактуванні природи та механізмів соціальних девіацій є уявлення про те, що всі прояви девіантності є функціональними. Відштовхуючись від тези Гегеля про те, що «все дійсне розумно» прибічники цього підходу вважають, що усі нефункціональні форми життєдіяльності суспільства давно еліміновані у процесі його розвитку, функціональність зберігають лише функціональні форми. Так, функція корупції – спрощення бюрократичних процедур, прискорення прийняття управлінських рішень тощо; функції алко- і наркоспоживання – анестезуюча, седативна, інтегративна, психостимулююча, протестна; функція контрабандної торгівлі – задоволення споживацького попиту на певні товари за нижчими цінами або у достатньому обсязі. Щоправда, такий підхід виявляється хибним, коли йдеться про такі суспільні вади як бродяжництво та бездомність, дитяча безпритульність, карні злочини, що не зумовлені соціально-політичними факторами тощо.

Проте повноцінний соціальний контроль – це практика соціальних груп з визначення і заохочення поведінки, що відповідає соціальним нормам, та застосування санкцій до поведінки, що порушує прийняті норми. Отже, соціальний контроль може бути ефективним лише за умови використання усього спектра його дійових механізмів з урахуванням особливостей суспільства та самих відхилень. До таких механізмів можна віднести контроль: - здійснюваний ззовні, зокрема, шляхом покарань та санкцій; - внутрішній, забезпечуваний інтеріоризацією соціальних норм та цінностей; - побічний, викликаний самоідентифікацією з референтною «законослухняною групою». Велике значення має й розширення кола засобів досягнення цілей та задоволення потреб, альтернативних протиправним або аморальним. До того ж слід враховувати, що правовий контроль та репресивнозаборонні заходи малоефективні при профілактиці та боротьбі з девіантними проявами у сфері етнічних відносин, оскільки ці заходи не впливають на сутність цих відносин. Тому проблема соціального контролю девіантних проявів виявляється значно більш складною, ніж може здатись на перший погляд. Повноцінний та виважений соціальний контроль має включати регулювання соціальної поведінки індивідів з позицій культури моралі та права.

Дослідження широкого кола причин та механізмів формування потреб суб'єктів соціального контролю дозволяє не лише аналізувати, а й моделювати і прогнозувати виникнення девіантних шляхів їх реалізації або потреб, які є девіантними за своєю суттю. Співставлення цих потреб з потребами та можливостями індивідів, соціальних груп та великих спільностей – об'єктів соціального контролю індивідів – дозволяє робити висновки про ступень їх соціальної адаптації, ефективності заходів соціального контролю і своєчасно протидіяти девіантним процесам і явищам.

Усі види впливу на об'єкти соціального контролю поділяються на два типи.

Прямий вплив здійснюється шляхом цілеспрямованих змін умов життєдіяльності об'єкта, що визначають його поведінку. Це можуть бути заходи економічного, управлінського, правового або іншого прямого впливу на об'єкт соціального контролю. Головний недолік заходів прямого впливу полягає у тому, що вони визначають поведінку об'єкта, але не його свідомість. Тому, коли вплив слабшає, поведінка об'єкта виходить з-під контролю.

Непрямий вплив здійснюється через цілеспрямовану дію на індивідуальну свідомість об'єкта як на джерело його свідомої поведінки в умовах, що детерміновані оточуючим середовищем. Саме такий вплив багато дослідників вважають найбільш ефективним. Ідеалістичний характер індивідуального світосприйняття дозволяє впливати на об'єкт соціального контролю через впровадження в його свідомість соціальних ілюзій. Усі художні, морально-етичні або соціальні поняття знаходяться і формуються під їх впливом. В процесі здійснення соціального контролю соціальні ілюзії доповнюють або змінюють світосприйняття членів суспільства. Соціальні ілюзії дозволяють ототожнювати у свідомості об'єкта соціального контролю індивідуальні та соціальні інтереси, спрямувати його поведінку на досягнення соціальних цілей. Так, ілюзії формуються за допомогою політичних, релігійних, культурних, ідеологічних тощо заходів соціального контролю. Проте соціальні ілюзії втрачають дієвість, коли починають суперечити соціальній реальності. Це принциповий недолік непрямих заходів впливу на свідомість.

4. Сутність, природа та структура соціального конфлікту.

Соціальні утворення характеризуються не лише стабільністю, узгодженою взаємодією своїх частин, а й кризами, конфліктами, які мають наслідком істотні зміни у підвалинах суспільного життя. До них призводять неминучі соціальна неоднорідність, диференціація рівнів доходу, влади, престижу, статусу. Отже, конфлікт є соціальним явищем, породжений особливостями суспільного життя. Відтак соціальна природа конфлікту випливає з того, що його учасниками є люди, соціальні групи та спільноти.

Проблематика конфлікту є однією з найактуальніших у соціології. Соціологія конфлікту – це галузь соціології, яка вивчає природу і

закономірності виникнення та розвитку соціального конфлікту як соціального явища, типологію і соціальну роль, засоби запобігання, попередження та розв'язання, а також методи управління ними.

Соціальний конфлікт – це зіткнення індивідів, соціальних груп та спільнот, організацій, яке відбувається на основі неспівпадіння інтересів, цінностей, поглядів; один зі способів розв'язання соціальних суперечностей. Ядром конфлікту може бути проблема, а також усвідомлення носіями конфліктної ситуації (групами, що конфліктують) своїх протилежних інтересів та цілей діяльності.

До основних характерних ознак конфлікту належать:

- зіткнення як — несумісність, — боротьба, — неузгодженість;
- біполярність – зіткнення двох різних основ, що мають у собі суперечність. З цього приводу Р. Дарендорф зазначає, що будь – який конфлікт зводиться врешті до відносин між двома елементами. Навіть якщо у конфлікті беруть участь кілька груп, між ними утворюються коаліції і конфлікт знову набуває біполярної природи;

- активність, яка спрямована на подолання суперечності. Конфлікт виявляє себе не лише в суперечностях, а й у взаємодії, причому активній. І ця взаємодія – спосіб досягнення своєрідної єдності і зняття суперечності або суперечностей, навіть якщо це досягається ціною знищення однієї зі сторін, що брала участь у конфлікті;

- наявність суб'єкта або суб'єктів як носіїв конфлікту. Це означає, що перебувати в конфлікті можна лише з кимось – іншою групою, з іншою людиною.

Соціальні конфлікти бувають різними та існують на різних суспільних рівнях. На макрорівні передумовою виникнення конфліктів є, по суті, саморозвиток соціальних структур, який неминуче призводить до появи суперечностей, виникнення нової якості, зіткнення її зі старою. Вони виникають на підставі об'єктивних суперечностей і часто проявляються в різноманітних формах класової боротьби, війнах, національно-визвольних рухах, політичних кризах тощо. На мікрорівні конфлікти зумовлені діяльністю індивідів і виявляють себе як зіткнення групових чи особистих інтересів у процесі діяльності окремих індивідів, які додержуються різних ціннісних орієнтацій чи норм поведінки.

До основних структурних складових конфлікту належать:

- учасники (суб'єкти) конфлікту;
- умови або ситуація конфлікту. Це фізичне і соціальне середовище, в якому протікає конфлікт і яке впливає на формування конфліктних цілей і форм конфліктної поведінки;

- об'єкт та предмет конфлікту, або конфліктна проблема. Це джерела або причини виникнення конфлікту і суперечливих цілей;

- дія або взаємодія учасників, тобто форми конфліктної поведінки;

- межі конфлікту;

- результат та наслідки конфлікту.

Учасники конфлікту – це суб'єкти соціальної взаємодії, що перебувають у стані конфлікту або ж відкрито підтримують тих, хто конфліктує. Ними можуть бути індивіди, соціальні групи, спільноти, класи, нації, держави. Суб'єктів конфліктної взаємодії можна характеризувати як активних, тобто тих, хто робить усе, щоб змінити конфліктну ситуацію, або потенційних, тобто тих, хто оцінює ситуацію як конфліктну, але не прагне впливати на неї.

Відповідно до рольових позицій сторони конфлікту можуть бути представлені як:

- — ініціатор – людина, яка на початковій стадії конфлікту прагне відстояти свої інтереси;

- — опонент – учасник конфлікту, який вважає свої інтереси неузгодженими;

- — супротивник – опонент, який прагне реалізувати свої інтереси за рахунок нейтралізації іншого (агресивний стосовно інтересів опонента);

- — агресор – супротивник, який виявляє агресивність;

- — ворог – супротивник, інтерес якого – знищити іншу сторону (необов'язково фізично);

- — посередник (медіатор) – учасник, інтерес якого – ліквідувати конфлікт;

- — арбітр – учасник, мета якого – проаналізувати конфлікт і дати рекомендації щодо його ліквідації.

Умови конфлікту – це обставини або чинники, які вважаються суттєвими щодо виникнення конфлікту і формують ситуацію конфлікту. Ситуація конфлікту – це зовнішні обставини в суб'єктивній інтерпретації індивіда. Це також накопичені протиріччя, пов'язані з діяльністю суб'єктів соціальної взаємодії, що об'єктивно створюють підґрунтя для протиборства між ними.

Об'єктом конфлікту завжди є дефіцитний ресурс. Соціальний конфлікт обумовлений двома видами дефіциту: позиційного і дефіциту джерел. У першому випадку мається на увазі неможливість виконання однієї ролі, функції двома суб'єктами, що вимагає поставити їх в умови, що змагаються. У другому випадку йдеться про обмеження цінностей таким чином, що суб'єкти водночас не в змозі досягти своєї мети повною мірою.

Предметом конфлікту є об'єктивно існуюча або уявна проблема, яка виступає причиною суперечки. Ним можуть бути конкретний предмет, конкретна можливість, конкретне судження, яке виключає думку інших.

Дії учасників конфлікту (конфліктна взаємодія) є основним змістом конфлікту. Ці дії, як правило, спрямовані на досягнення несумісних цінностей, унаслідок чого зіштовхуються суб'єкти. В процесі конфлікту завжди переслідується мета досягти визначених змін і, відповідно, зберегти суспільну силу, тобто здатність контролювати і спрямовувати поведінку іншої сторони.

У теорії і практиці вивчення конфліктів виділяють просторові, часові та суб'єктні межі конфлікту. Просторові межі – це територія, на якій відбувається конфлікт. Чітке визначення просторових меж дуже важливе для соціальних та міжнародних конфліктів. Часові межі фіксують тривалість конфлікту, нерозривно пов'язані з моментом його початку і закінченням. Початок конфлікту визначається об'єктивними (зовнішніми) ознаками, спрямованими проти іншого учасника. Якщо той усвідомлює, що ці акти спрямовані проти нього, та протидіє їм, конфлікт починається.

5. Функції, типологія та стадії розвитку соціальних конфліктів

Значущість конфлікту для суспільства розкривається через функції, які він виконує в суспільстві. Соціальний конфлікт може бути носієм як деструктивних, так і конструктивних тенденцій, що зумовлює його негативні та позитивні функції. Серед позитивних функцій конфлікту є:

- соціально-діагностична (сигнальна) – виникнення конфліктів свідчить про недоліки у функціонуванні соціальних організацій, сигналізує про певний стан суспільства, поглиблення суспільних протиріч, поляризацію інтересів різних соціальних груп:

- регульовальна – конфлікти створюють і підтримують у суспільстві соціальну рівновагу, забезпечують баланс сил у структурах влади й управління;

- інтегративна – участь у конфлікті сприяє консолідації людей, які захищають спільні інтереси, формуванню їх зацікавленості у співпраці, узгодженні та об'єднанні зусиль;

- інноваційна – конфлікти сприяють оновленню соціальних відносин, утвердженню нових форм і цінностей, дають змогу уникнути застою, є джерелом нововведень та прогресивних тенденцій;

- комунікативна – пошук шляхів розв'язання конфліктів активізує соціальну взаємодію, забезпечує взаємопристосування його учасників, спільне вироблення взаємоприйнятних рішень;

□ соціально-психологічна – сприяє зняттю психологічної напруги, викиду негативних емоцій і поступовому зниженню їхньої інтенсивності.

До негативних функцій конфліктів належать:

□ дестабілізаційна – конфлікти призводять до порушення соціальної рівноваги, громадського порядку, застосування насильницьких методів розв'язання проблем;

□ надлишково-витратна – конфлікти вимагають використання додаткових матеріальних, часових, моральних та інших ресурсів для вирішення проблем, навколо яких вони виникають;

□ дезорганізаційна – конфлікти уповільнюють та ускладнюють процеси прийняття рішень, відволікають від виконання поточних планових завдань, порушують ритм та ефективність діяльності.

У науковій літературі є декілька типологій конфліктів.

Беручи до уваги критерій суб'єктності, виділяють такі види конфліктів: внутрішньособистісні; міжособистісні; міжгрупові; між особистістю та групою; між організаціями; міждержавні тощо.

Залежно від кількості суб'єктів конфлікту виділяють дво- та багатосторонні конфлікти.

Залежно від предмета конфліктів виділяють такі їх різновиди: економічні; політичні; ідеологічні; аксіологічні (ціннісні); позиційні.

Класові конфлікти зумовлені відмінностями між суспільними класами та можуть виявлятися в економічній, політичній та ідеологічній сферах.

Культурні конфлікти виникають внаслідок співіснування людей, які представляють різні культури. Предметом таких конфліктів є духовні цінності культур.

Також виділяють конфлікти:

- за способом розв'язання – насильницькі та ненасильницькі;
- за сферою розгортання – політичні, соціальні, економічні, організаційні, ділові, юридичні, сімейно-побутові, ідеологічні, соціокультурні;
- за функціями або наслідками – конструктивні (функціональні) та деструктивні (дисфункціональні);
- за масштабами – глобальні, регіональні, локальні;
- за мотивацією – конфлікти з приводу розподілу владних повноважень і позицій, з приводу цінностей та життєвих установок;
- за тривалістю – короткочасові, тривалі, затяжні;
- за формою – прості (бойкот, саботаж, переслідування, агресія) та складні (бунт, соціальна революція, війна);
- за характером перебігу – гострі й хронічні та латентні й відкриті;
- за характером виникнення – стихійні та заплановані;

□ за характером згасання – ті, що спонтанно припиняються; ті, що припиняються під дією засобів, знайдених конфліктуючими сторонами; ті, які вирішуються завдяки втручанням зовнішніх сил;

□ за рівнем регулювання – керовані, слабокеровані та некеровані;

□ з погляду доцільності – закономірні (неминучі), необхідні, вимушені, функціонально невиправдані.

В соціальному конфлікті виділяють чотири стадії: передконфліктну, конфліктну, розв'язання конфлікту, післяконфліктну.

На першій стадії відбувається формування конфліктної ситуації – накопиченням і загостренням протиріч в системі міжособистісних і групових відносин.

Друга стадія починається з інциденту або приводу, тобто з зовнішнього явища, яке приводить у рух конфліктуючі сторони. Вона характеризується конфліктною поведінкою – діями, направлені на те, щоб прямо чи опосередковано блокувати досягнення протилежною стороною її цілей, намірів, інтересів. В емоційній сфері ця фаза характеризується зростанням агресивності, переходом до неприязні і до відкритої ворожнечі, яка психологічно закріплюється в «образі ворога».

Розв'язання конфлікту здійснюється як через зміну об'єктивної ситуації, так і через суб'єктивну, психологічну перебудову, через зміну суб'єктивного образу ситуації, яка склалася у ворогуючих сторін. Можливе часткове й повне вирішення конфлікту.

Умови, за яких можливе успішне розв'язання конфлікту:

□ своєчасний і точний аналіз причин конфлікту;

□ зацікавленість обох сторін в подоланні суперечностей на основі взаємного визнання інтересів другої сторони;

□ спільний пошук шляхів подолання конфлікту (прямий діалог сторін, переговори через посередників, переговори з участю третьої сторони).

Велике значення має післяконфліктна стадія. На цій стадії повинні бути остаточно усунені протиріччя інтересів, цілей, установок, ліквідована соціально-психологічна напруга і закінчена боротьба. Урегульований конфлікт сприяє покращенню соціально-психологічних характеристик як окремих груп, так і міжгрупової взаємодії. Він сприяє згуртованості груп та розвиває шановане ставлення до опонентів.

Загалом усунення наслідків конфліктів потребує значної кількості засобів, сил та енергії. У зв'язку з цим, у практичній діяльності щодо управління організаціями здійснюється робота з профілактики конфліктів.

